

"Historical Settlements' Structure Research in North-Transdanubia, Hungary"
azaz "Történeti településalaprajzok kutatása a magyarországi Észak-Dunántúlon"
c. folyóiratcikk,

Hungarian Electronic Journal of Sciences (<http://heja.sze.hu>) – Architecture Section, Jan. 10, 2002
<http://heja.sze.hu/ARC/CEA-020110-A/cea020110a.pdf>

(az angol nyelvű írás magyar eredetije:)

ÉSZAK-DUNÁNTÚLI TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSALAPRAJZOK KUTATÁSA

Somfai Attila

egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Győr
Email: somfai@sze.hu Homepage: www.somfai.sze.hu

Kivonat:

A történeti települések topográfiai vizsgálata megmutatja, hogy az „indokolatlanul szabálytalannak” hitt történeti településalaprajz főbb elemeit legtöbbször a topográfiai adottságok határozták meg és részben ennek köszönhetik „egyszeri és megismételhetetlen” arculatukat. Ez a felismerés a településtervezőket a történeti településszövet jobb megbecsülésére ösztönözheti.

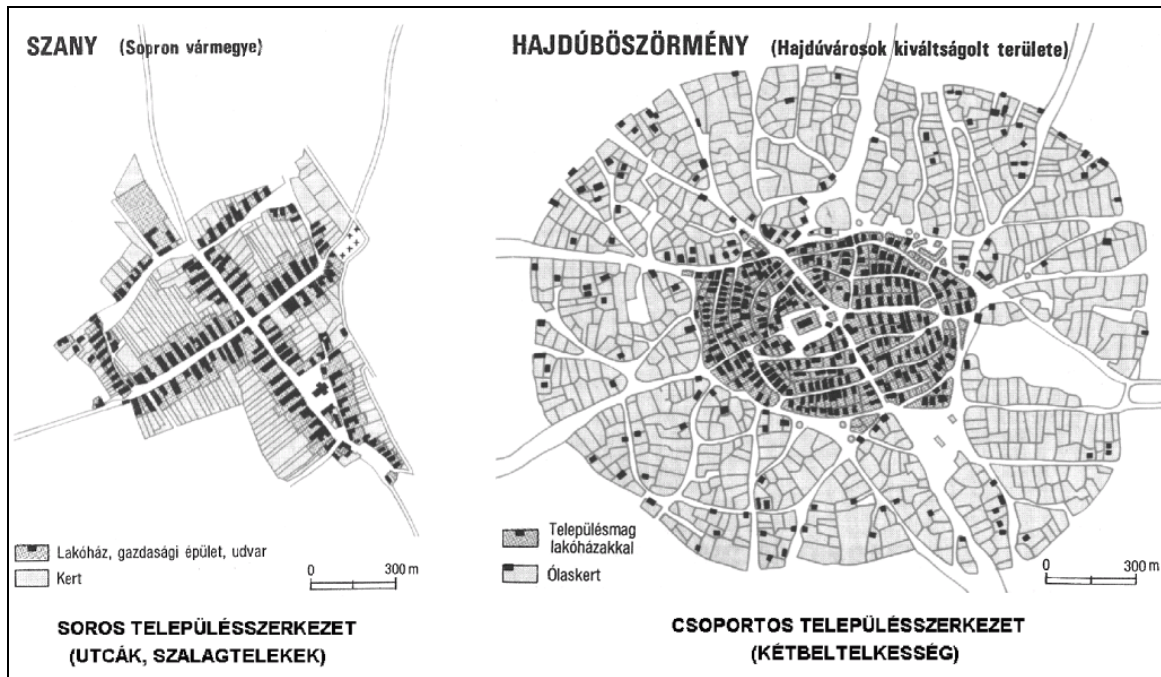
A topográfiai-tudatos szemlélet hozzájárulhat a gyakorlati településtervezés napjainkban tapasztalható szemléletváltozásához. A települések fejlesztésekor már nem csupán egyes műemléképületek, épületegyüttesek, utcák, terek védelme a cél, hanem az egész épített települési környezet és az őt befogadó táji környezet integrált védelme, az ún. jellegvédelem.

Jelen kutatómunka a településtudományok közé sorolható. Vizsgálataink a magyarországi – köztük elsősorban észak-dunántúli – települések szerkezetére, azaz a települések utca- és térrendszerére valamint telekrendszerére irányulnak.

A kutatás módszertani újszerűsége, hogy a hagyományos műszaki jellegű településtudományt a földrajztudomány eszközeivel ötvözi. Az ilyen típusú településtudományi vizsgálatok új eredményeket hozhatnak olyan településeknél is, ahol a domborzat és a felszíni vizek településformáló hatása nem volt szembevetendő, ezért legtöbbjükét részletesen nem is kutatták (Somfai 2001c).

1. A TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSEK SZERKEZETI FEJLŐDÉSÉNEK FŐ IRÁNYAI MAGYARORSZÁGON

Magyarországon sajátos kontraszt figyelhető meg a két nagy országrészre (a Dunántúlra ill. az Alföldre) jellemző településfejlődésben. A történetileg kialakult falvak és városok településszerkezete a *morfológiai felépítés* szerint két fő csoportba sorolható: a Dunántúlra (és így az Észak-Dunántúlon található Kisalföldre is) jellemzők a *soros felépítésű telepszerű települések*, az Alföldön pedig megtalálhatók a *kétbeltelkes felépítésű halmazos* települések is, amelyek többsége közel kör alakú (1. ábra). – A két fő csoporton belül számos altípus lehetséges. Egyes altípusok a későbbi korokban hozzáízesült településrészek miatt ma már nehezen ismerhetők fel, és a történeti településszerkezet nagymérvű megváltoztatására is akad számos példa.

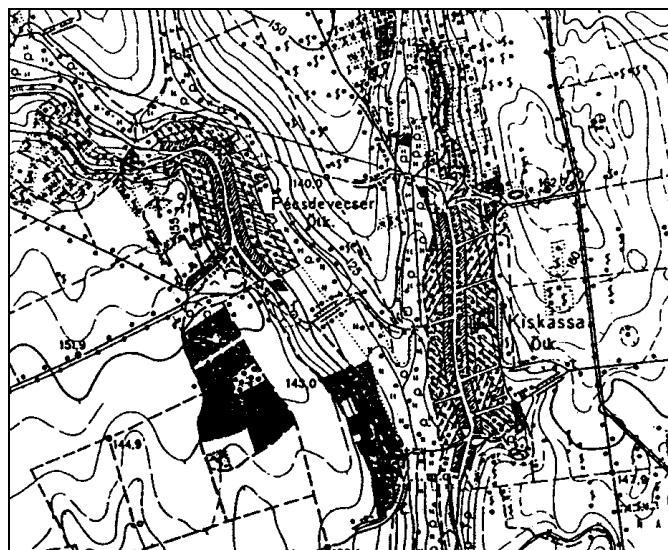

1. ábra: a dunántúli és az alföldi történeti településekre jellemző eltérő településszerkezet reprezentánsai (Szany és Hajdúböszörmény a 18. század derekán) (In: Papp-Váry 1991:122).

A Dunántúlra ill. az Alföldre jellemző eltérő településfejlődés okai többek között a középkorban *az eltérő gazdálkodás* (ti. a Dunántúlra fejlett földművelő kultúra is jellemző volt, az Alföld kétbellelkes településein pedig az állattartás dominált), *a védelmi szempontok* (jobban védhető, köralakhoz közeli települések az Alföldön) ill. *az eltérő társadalomszerkezet* (a Dunántúlon az individualitás, az Alföldön a török hódítókkal szemben összetartó közösségibb társadalom) és a Dunántúlon *a szomszédos országok települési hagyományainak hatása is* (Bárh 1996).

2. A DOMBORZAT SZEREPE A DUNÁNTÚL ILL. AZ ALFÖLD TELEPÜLÉSEINEK ELTÉRŐ SZERKEZETI FEJLŐDÉSÉBEN

A korábbi kutatások *a természeti környezet és a történeti települések funkciója közötti sokrétű összefüggésekre* mutattak rá. A természeti környezet determinációi (pl. hídvaros, bányászfalu stb.) mellett elsősorban a domborzat (Mendöl 1963) és a felszíni vízrendszerek településalaprajzot befolyásoló szerepét emelték ki (2. ábra).

2. ábra: Ízelítő a dél-dunántúli kutatásokról. Vizenyős völgytalp és meredek hegyoldal együttes determinációjaként kialakult együttes faluk (Pécsdevecser és Kiskassa) (In: Gyenizse-Lovász 1996:207)

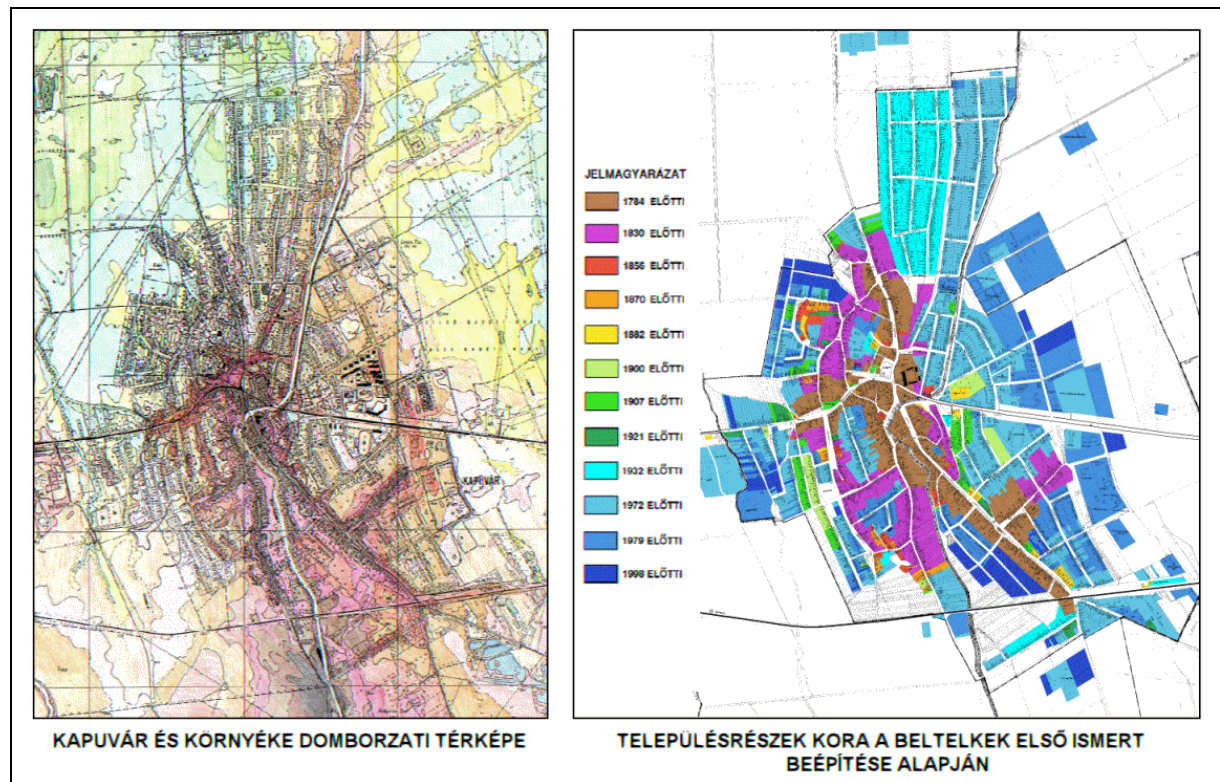
Elsőként az ismertett eltérő településszerkezet-morfológiai változatok országrészenkénti eloszlását vizsgáltuk a domborzat függvényében. Megállapítható, hogy *a kétbeltelkes felépítésű halmazos települések az Alföld síkvidékein alakultak ki, a soros felépítésű teletszerű települések többsége pedig az ország domb- és hegyvidékein jött létre (azaz a Dunántúlon és az Északi-középhegységben).*

Amíg az alföldi települések belterületén az átlagos domborzati magasságkülönbség nagyságrendje csupán 1-2 méter körüli, addig ez a kislépföldi síkon 2-5 méter, a dunántúli dombvidéki településeken 5-10 méter, a hegyvidéki településeken pedig akár 20-30 méter is lehet. Ezek a jelentős különbségek hozzájárulhattak ahhoz, hogy *az Alföldön a tereptől függetlenebb, több szempontból is kedvező, „ideális körformához” közeli települések is létrejöttek, szemben változatosabb felszínű Kislépföld síkság ill. a többi domb- és hegyvidék topográfiailag erősebben determinált településeivel szemben (Somfai 2001b).*

A következőkben két észak-dunántúli település – Kapuvár és Győr – geomorfológiai szemléletű településszerkezeti vizsgálatát mutatjuk be.

3. TÖRTÉNETI TÉRKÉPEKRŐL ISMERT TELEPÜLÉS FEJLŐDÉSÉNEK GEOMORFOLÓGIAI VIZSGÁLATA (KAPUVÁR):

Kapuvár a honfoglalás után a nyugati gyeplétszer rendszer őrhelye, kapuja volt (Faragó 1974). 1558-tól oppidum (mezőváros), majd évszázadokon át Sopron vármegye egyik járásának székhelye. Jelenleg 10 000 lakosa van (Varga 1998).

3. ábra: Kapuvár. Szoros korreláció a domborzat és a beépített területek növekedése között az 1880-as évek folyószabályozásai előtti korokban. (Számos történeti térkép felhasználásával szerk.: Somfai A.).

A domborzati vizsgálat során először arra kerestük a választ, hogy *milyen összefüggés mutatható ki Kapuvár domborzata és településszerkezete között.* Az 1:10 000 léptékű színes domborzati térképen (3. ábra) határozottan kirajzolódtak a vízjárta síkból kiemelkedő kis-rábai hordalékkúp-vonulatok, melyeken a település legelső lakói megtelepedtek. E domborzati vonulatok egyik legmagasabban fekvő találkozási pontjára települt a bronzkori földvár – ez a várhely a későbbi település ősi magja. Az ősi települési tengelyek – a Sopronba vezető út és a Babóton át Pápára ill. Győrbe vezető út – településen belüli szakaszai kitérnek az „ideális” irányukból, mivel a szárazabb felszínű hordalékkúp-vonulatokat követik (a Győri út jelenlegi vonala csupán az 1930-as években készített utólagos kitérés eredménye) (Somfai 2001c).

A domborzati vizsgálat második részében azt elemeztük, hogy *milyen összefüggés mutatható ki a domborzat-magassági zónák és Kapuvár fokozatos betelepülése között* (3. ábra). Településszerkezeti térképet készítettünk, majd Tizenkét korállapotot reprezentáló történeti térkép alapján elkészítettük a beépülési

folyamatot mutató ábrát, mely szerint a 18. században a település megnyúlt a főbb utak mentén, majd a 19. századtól fokozatosan kiterjedéyesedett. Megállapítható, hogy végig *szoros korreláció mutatható ki a domborzat-magassági zónák és a telekcsoportok előszöri beépítésének kora között* az 1880-as évek folyószabályozásai előtti korokban (a folyószabályozásokat követően a beépítés már csak kevésbé függött a domborzattól) (Somfai 2001c).

4. TELEPÜLÉSDOMBORZATI VIZSGÁLAT SZEREPE TÖRTÉNETI TÉRKÉPEKRŐL NEM ISMERT KORÁBBI TELEPÜLÉSSZERKEZET KIMUTATÁSÁBAN (KORA-KÖZÉPKORI GYŐR):

4.1 KORRELÁCIÓ A DOMBORZAT ÉS A FELTÉTELEZETT KORA-KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSSZERKEZET KÖZÖTT:

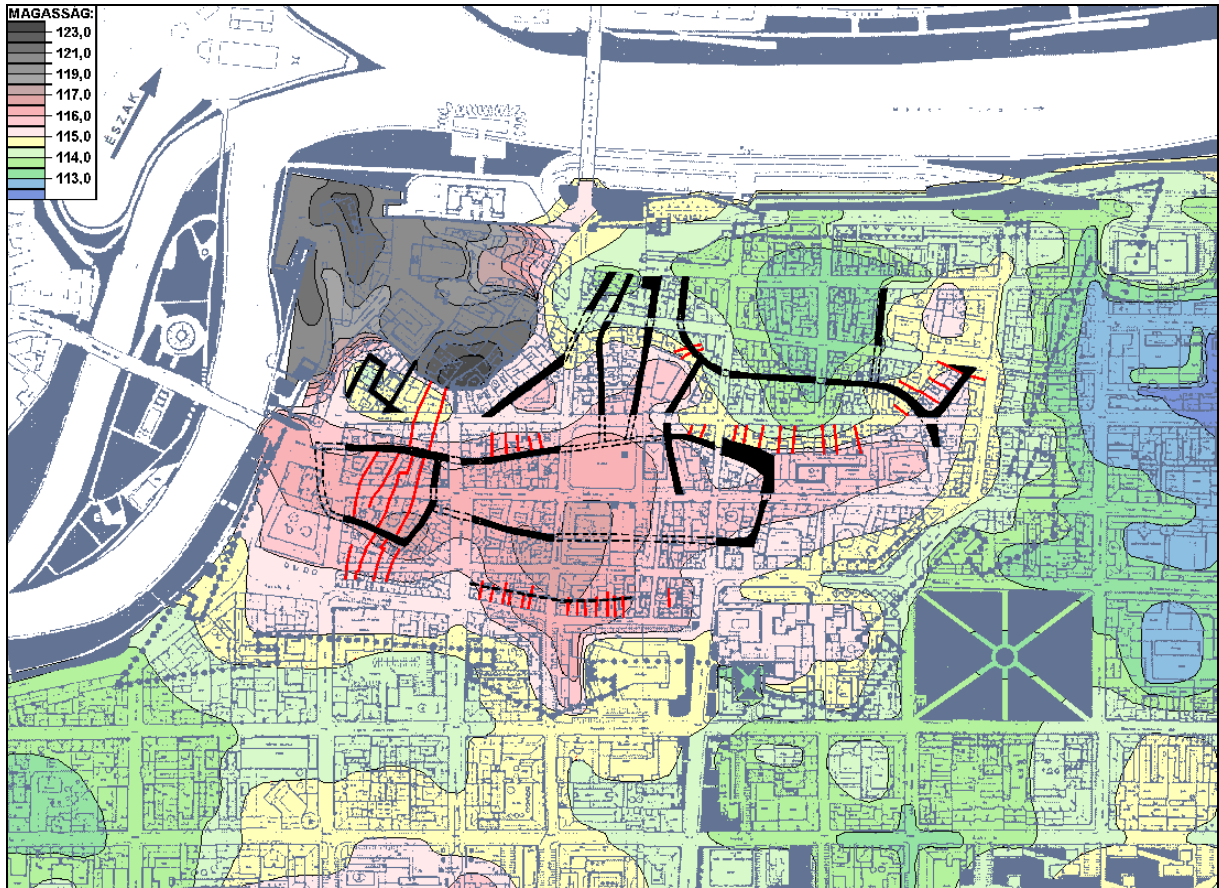
Győr egykori szabad királyi város, ma a Dunántúl északi részének 130 000 lakosú, legjelentősebb városa. A város a Mosoni-Duna, Rába és Rábca folyók találkozásánál fekszik, a Rába-torkolati átkelőhelyhez kapcsolódva alakult ki. A folyószabdalta domborzatú táj adottságai befolyásolták a megtelepedést, később a római tábor (és a hozzá kapcsolódó polgárváros) elrendezését, majd annak pusztulása után a kora-középkori – de mára megváltoztatott – településszerkezet kialakulását és a középkori várépítés fázisait is.

A kora-középkori Győr a mai belváros területén feküdt. A Rába és Mosoni-Duna folyók találkozásánál a felmagasított Káptalan-dombra települt a vizesárokka körülvevő óvár, *a település ősi magja*. A környező szárazulatokon pedig kialakult a *váralja*, melyet idővel gerendavázasa palánkkal vettek körül (Borbíró-Valló 1956).

A váralja szabálytalan, „rostos” utcaszerkezetű lehetett, igen szűk utcákkal, erről azonban térképi ábrázolás nem ismert. A mai belvárosban az egykori vár területén merev, közel derékszögű hálós utcarendszert találunk. Több kutató feltételezte, hogy *a derékszögű hálós utcarendszert olasz hadmérnökök terveit alapján csupán a sorozatos tűzvészek után kezdték kialakítani* a vár olasz rendszerű kiépítésekor a XVI. sz. második felében (Ráth 1863 és 1864).

1998-ban Winkler Gábor tett kísérletet a kora középkori faluszerkezet részleges rekonstruálására. A belváros térképén a helyenként megmaradt szabálytalan középkori tér- és utcamaradványokat grafikusan kiemelte és kapcsolatot teremtett közöttük (Winkler 1998:536). Kimutatta azt is, hogy a belváros nyugati részén a telekrendszerben fellelhető „gyanúsán ferde” helyzetű telekhatárok árulkodnak az utólagos utcanyitások előtti településszerkezet állapotáról (Winkler 1998:540).

A történeti korokban a háborúk, tűzvészek és árvizek a Győr épületállományának többszöri pusztulásához és újjáépüléséhez vezettek. Az eredeti térszint mára helyenként akár 6 méterrel is megemelkedett a lerakódott törmeléktől. Feltételeztük, hogy nagyszámú régészeti ásatás hiányában a jelenlegi domborzat vizsgálata is hozzásegíthet a középkori településszerkezet kimutatásához (feltételeve, hogy a legrégebben lakott magasulatokon alakulhatott ki a legvastagabb kultúr-feltöltődés). Fél méteres szintkülönbségeket megjelenítő domborzati térképet készítettünk, majd erre rávetítettük a feltételezett kora-középkori utcahálózatot. *Igen szoros összefüggés mutatkozott a Winkler Gábor által kora-középkorinak feltételezett utcahálózat és a belváros mai domborzatának markáns, enyhén ívelő dombvonulata között* (4. ábra). Emellett sikerült újabb, a mai derékszögű utcarendszerhez nem illeszkedő olyan *belső telekhatár-sorozatokat* találni, melyek az íves dombvonulatra illeszkedő egykori hosszanti utcákra lehettek közel merőlegesek (Somfai 2001a).

4. ábra: Győr belvárosa. Szoros összefüggés a Winkler Gábor által kora-középkorinak feltételezett utcahálózat és a mai domborzat között. Pirossal jelöltük a feltételezett utcákat kísérő belső helyzetű tanútelekhatár sorozatokat (In: Somfai 2001a:24).

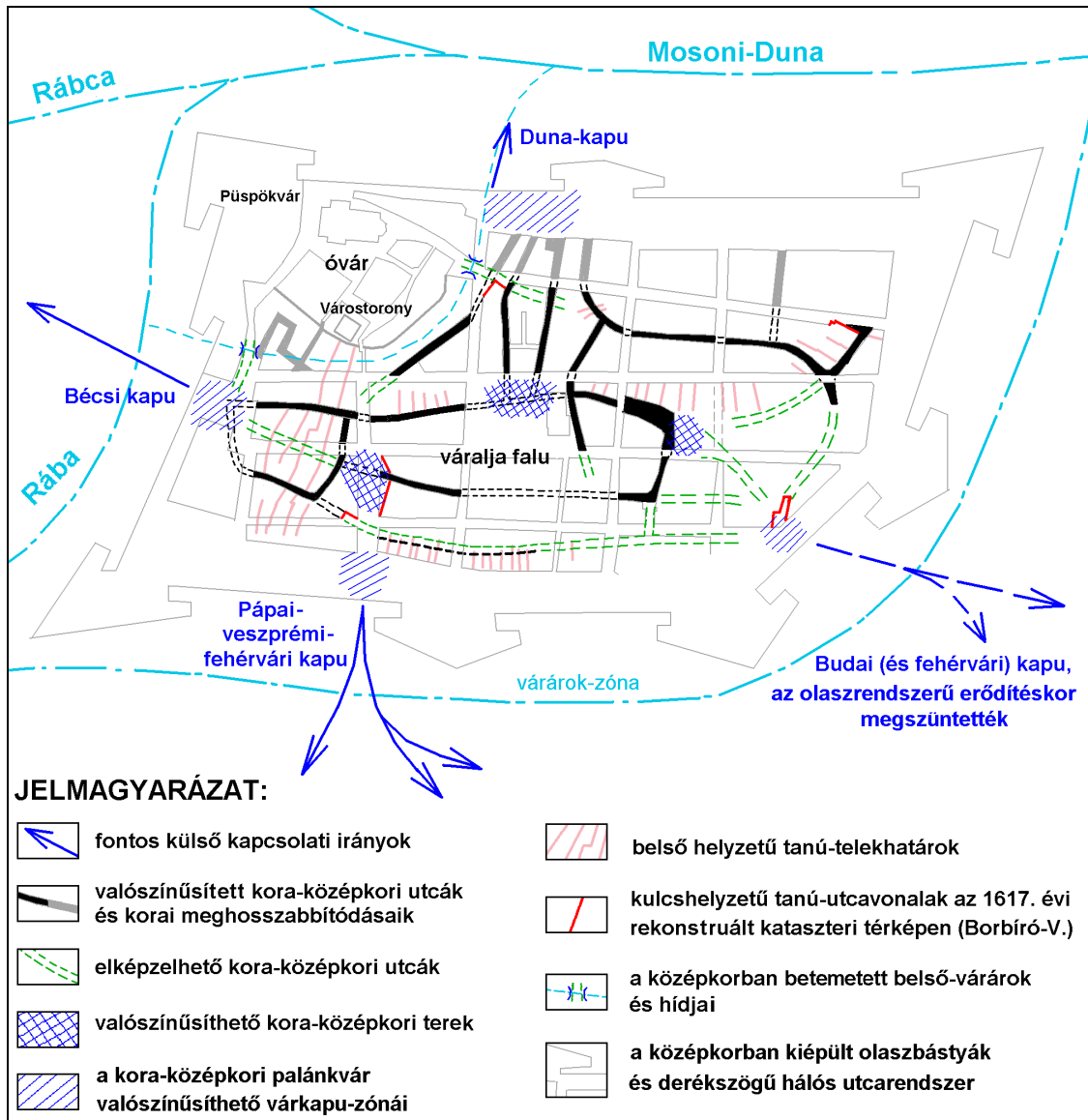
A kimutatott íves dombvonulatból a kora-középkori falu nyugat-keleti irányultsága mellett annak kiterjedésére is következtethetünk. A középkorban erődített várterület északkeleti része az *ős-dombvonulathoz képest ma is átlagosan 2 méterrel alacsonyabb*. Véleményünk szerint ez nem lehetett része a kora-középkori falumnak (épületállománya is fiatalabb). – A feltevéseket újabb régészeti feltárások és a geotechnikai fúrások adatainak együttes vizsgálatával lehetne pontosítani (Somfai 2001a).

4.2 A FELTÉTELEZETT KORA-KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSSZERKEZET PONTOSÍTÁSA:

A feltételezett kora-középkori településszerkezet kialakulásának jobb megértéséhez az akkori település *külső kapcsolatait is elemeztük, hiszen azok lényegesen befolyásolják a település belső elrendezését is*. A kora-középkori települést körülvevő gerendavázas palánkvár alakját nem ismerjük, de tudjuk, hogy a vár későbbi, olaszrendszerű kiépítésekor a palánkvár meglévő négy kapujának kijárati irányát figyelembe vették. A palánkvár kapuihoz vezető utcák vonalvezetéséről nem tudunk biztosat, de az utcák a kapuk előtti kisebb-nagyobb teresedésekhez futhattak össze – hasonlóan más európai városokhoz.

A kora-középkori település külső kapcsolatrendszerének feltárása után gondosan tanulmányoztuk az 1614. évi kataszteri térképet, amely a hadmérnöki utcanyitások után ötven évvel készült. Ezen a korábbi településszerkezet utcáinak, tereinek elhelyezkedésére utaló újabb tanútelekhatárokat fedeztünk fel.

Végül a kora-középkori településszerkezetre vonatkozóan pontosított hipotézist állítottunk fel (5. ábra). A hipotézis-ábrán *a középkori maradványok alapján valószínűsített utcák mellett feltüntettünk néhány logikusan elképzelhető, de ma még nem bizonyított vonalvezetésű utcát is*. Hisszük, hogy merésznek tűnő hipotéziseink hozzájárulhatnak a jövőbeni kutatások sikeréhez (Somfai 2001a).

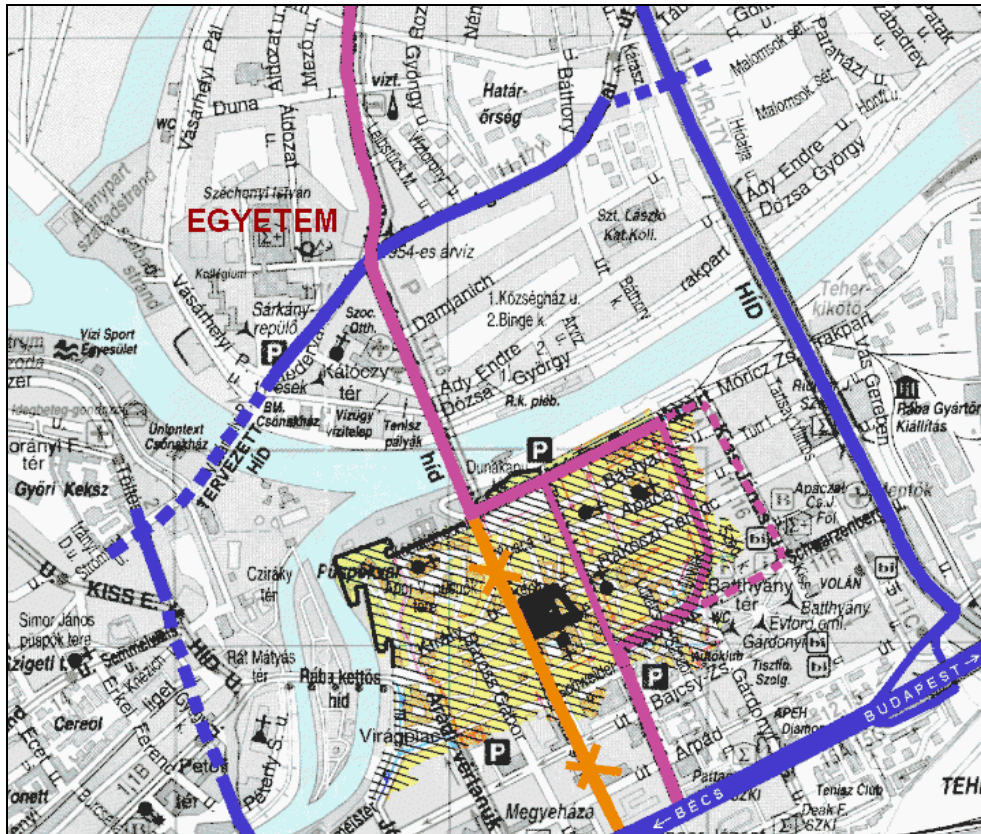
5. ábra: Győr. A kora középkori váralja külkapcsolatai, valószínűsített utcái és elképzelt utcái. Az ábrán feltüntettük a középkori erődítés utáni olaszbástyás várkontúrát és új utcarendszert is (In: Somfai 2001a:25).

5. A TOPOGRÁFIAI ALAPÚ TELEPÜLÉSVIZSGÁLATOK ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI JELENTŐSÉGE

A jövőben a geomorfológiai szemlélet a földrajztudományok mellett a műszaki jellegű településtudományi kutatásokban is nagyobb szerepet kaphat. Történeti települések vizsgálatánál a befogadó táji környezet topográfiáját – pl. a domborzatot, a felszíni vizeket – is ajánlatos elemezni. Az ismertetett példák segítségével új módszerekre hívjuk fel a figyelmet:

A) Történeti települések kutatásánál korábban megválaszolatlan kérdésekre adhat választ a *település domborzata és településszerkezete közötti összefüggés elemzése*. A belterület domborzata a sűrű beépítés miatt helyszíni szemrevételezéskor könnyen félreértelmezhető. Több település történeti vizsgálata alapján úgy véljük, hogy a műszaki jellegű településtudomány részét is képező történeti településszerkezeti vizsgálatoknál a *településdomborzat részletes térképi elemzése* jelentős új eredményeket hozhat. – Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a dunántúli települések domborzati vizsgálatát az alföldinél változatosabb topográfia mellett időszerűvé teszi az is, hogy a dunántúli településeket az alföldiekhez képest eddig szerényebb mértékben kutatták.

B) A mérnöki átformált szerkezetű történeti településeken a korábban volt településszerkezet kimutatását jelentősen elősegíthetik a szabályozás utáni utcarendszerben helyenként fellelhető szabálytalan út- és térmaradványok, emellett a telekrendszer belső helyzetű, kevésbé háborított ún. tanú-telekhatárai.

6. ábra: Győr. A belváros történelmi magjának forgalmi terhelésmentesítése. Jelenlegi és közeljövöbeli próbálkozások (lila). Körút távlati terve (kék), amely néhány épület szanálásával és egy 1969-ben lebontott közúti híd újjáépítésével is számol (szerk.: Somfai A.).

7. ábra: Várkesztés új domboldali villaparkja, 1999
A tervező a magyar történelmi települések szerkezetének gazdagságából merített intuíciót, és figyelembe vette a terület topográfiai adottságait is (In: Sztraka 1999:154).

A vázolt módszereket az értékmegőrzést előtérbe helyező korunkban bármely nőtt település fejlődésének történelmi oktatása, valamint a település szerkezeti rendszerének továbbfejlesztése kapcsán is alkalmazni ajánljuk. Részben azért, hogy a fellelt történelmi jelentőségű alakzatokat lehetőleg megtartsuk (6. ábra), de azért is, hogy a történelemből tanulva értő módon változtassuk meg vagy bővítsük településeink szerkezetét (7. ábra) – ha a változtatás elkerülhetetlennek látszik.

IRODALOM:

- BÁRTH János (1996): *Szállások, falvak, városok*. Kalocsa
- BORBÍRÓ Virgil-VALLÓ István (1956): *Győr Városépítéstörténete*. Budapest
- FARAGÓ Sándor szerk. (1974): *Kapuvárról írásban és képekben*. Kapuvár
- GYENIZSE Péter-LOVÁSZ György (1996): A természeti környezettípusok és a település alaprajz kapcsolata Baranya megye déli részén. In: *Földrajzi Értesítő*, 3-4. szám, pp. 205-219.
- MENDŐL Tibor (1963): *Általános településföldrajz*. Budapest
- VARGA József (1998): Kapuvár. In: *Győr-Moson-Sopron megye kézikönyve* (szerk.: Tuba László), Győr
- PAPP-VÁRY Árpád szerk. (1991): *Történelmi világtalasz*. Budapest
- RÁTH Károly (1863 és 1864): *Győr város története*. In: Győri közlöny
- SOMFAI Attila (2000): *Az új egyetemi negyed városszerkezetbe illesztése*, intézményi kiadvány. Győr
- SOMFAI Attila (2001a): A domborzat és a folyómeder-vándorlás szerepe Győr római kori és középkori településszerkezetének alakulásában. In: *Falu Város Régió*, 1. szám, pp. 22-28.
http://arc.sze.hu/irod/SA2001_GYORdomborzmedervand+SUMMARY
- SOMFAI Attila (2001b): A domborzat szerepe a dunántúli települések szerkezetében.
 In: *Művelődés* (RO) 4. szám, pp. 21-24.
 (Integrated Conesevation of Built Heritage – 10th International Conference of Built Heritage Conesevation, Tusnad, 2001 május 6-12.)
- SOMFAI Attila (2001c): Geomorphology Based Settlement Structure Research on Nearly Flat Grounded Hungarian Cities. In: *3rd International Congress of PhD Students - Engineering Sciences*, Volume II., pp. 771-778. (Miskolc, 2001 augusztus 13-19.)
- SZTRAKA Ferenc (1999): Épületek a magasból. In: *Építész évkönyv 1999* (szerk.: Timon Kálmán), pp. 154-155.
- T. KISS László szerk. (1993): *Hidak Győr-Moson-Sopron megyében*. Győr
- WINKLER Gábor (1998): Győr városszerkezetének történeti jellegzetességei
 In: *Művészettörténet, Műemlékvédelem*, Bp., pp. 531-544.